

TIPĂRITURI BRÂNCOVENEȘTI DIN COLECȚIA MĂNĂSTIRII BISTRIȚA OLTEANĂ

MONAHIA MARINA AVRAM
Mănăstirea Bistrița, Vâlcea

Brancovan Prints from the Collection of Bistrița Olteană Monastery ABSTRACT

The analysis of the prefaces of the liturgical books from the Bistrița Monastery shows an interest of the rulers of the era for book in general and for the church book in particular. Thus, it is noticed in the case of the prints from the printing house in Bucharest the preface of the books by prince Șerban Cantacuzino. It is the case of the *Gospel* and an *Apostle* appeared in Bucharest, in 1682, 1683 (books with inventory numbers 228, 229, 826 and 941). If we take into consideration the ruler's intellectual training as well as his role as a *patron*, it is absolutely normal to honour him by allowing him to write the preface of some books on church services of such great importance. Especially if we have in view also the fact that the ruler himself is the sponsor of these prints, as well as the fact that Șerban Cantacuzino is a supporter of the spread of books from Wallachian printing houses both on the territory of his country as well as on the territory of the other Romanian provinces, especially in Transylvania.

Cuvinte-cheie: ctitorie, donație, mecenat, olograf, strană bisericească

Key words: foundation, donation, patronage, holograph, church pew

Dorul după Dumnezeu i-a făcut pe români să-și întemeieze biserici și mănăstiri, în care au cultivat relația cu Dumnezeu și cu semenii. În aceste spații sacre s-au întemeiat, pentru prima dată, școli, biblioteci, tiparnițe, dar și ateliere de artă. Domnitori evlavioși și erudiți ca: Neagoe Basarab, Matei Basarab, Constantin Brâncoveanu, Șerban Cantacuzino ș.a., cu o largă viziune politică și culturală, profund trăitori ai Ortodoxiei, au sprijinit, alături de ierarhii și clericii țării, dezvoltarea spirituală și culturală a românilor. Ei au ridicat numeroase lăcașuri de cult, au înființat și susținut financiar tipografiile, în care au apărut numeroase cărți. Acestea au fost, în cea mai mare parte, cărți de slujbă (*Liturghiere, Evanghelii, Molitvenice, Ceasloave, Mineie*), dar și tratate de istorie sau de apologetică ortodoxă, scrise în limbile română, slavonă și greacă.

Cartea românească veche a oferit în ultimele trei decenii un material documentar extrem de bogat și valoros pentru studiul istoric. Prin însăși editarea și tipărirea ei și până la fenomenul folosirii pentru lectură și agendă (*diarium*), cronică de familie sau comunitate, cartea românească veche a permis istoricilor contemporani să pătrundă în viața cotidiană a românilor din cele mai diferite pături sociale și cu cele mai variate posibilități intelectuale. Datorită însemnărilor de pe paginile cărților a putut fi selectat materialul pentru istoria

mentalităților; de asemenea, cercetarea elitelor românești își poate identifica subiecții ori poate completa informații privitoare la calitățile lor. Cercetarea cărții românești contribuie și la recuperarea istoriei sociale, intrate în centrul atenției prin Nicolae Iorga, David Prodan, Alexandru Duțu, Ladislau Gyemant, mai nou, prin investigațiile lui Ioan Drăgan, Ioan-Aurel Pop, Eva Mârza, Remus Câmpeanu și alții.

După cum afirma Petru Movilă, știința timpului este, pentru Biserica Ortodoxă, întocmai ca oglinzile lui Arhimede, care, concentrând razele solare asupra corăbiilor dușmane care se apropiau de țărmurile Siracuzei, le ardeau¹.

Odată cu răspândirea tiparului s-a putut constata un viu interes pentru îmbogățirea patrimoniului bisericilor parohiale și mănăstirești cu cărți de slujbă tipărite. Cum însă prețul unei asemenea cărți tipărite era destul de ridicat, ele se realizau numai cu comandă specială. De multe ori însă, se găseau comanditari ai acestor cărți care le donau apoi bisericilor și mănăstirilor. Făceau aceasta dintr-o conștiință spirituală, spre pomenirea lor alături de ctitorii lăcașurilor de cult pe care le înzestrau.

În colecția de patrimoniu a mănăstirii noastre (Bistrița din Oltenia), fondul de carte veche a fost îmbogățit cu numeroase volume existente în bisericile parohiale din eparhie.

Din perioada brâncovenească se păstrează *Evangheliile* tipărite la București în anul 1682², alături de *Apostole* apărute în anul 1683³. Aceste două tipărituri au fost donate de Constatntin Brâncoveanu și Șerban Cantacuzino diferitelor biserici din țară, chiar și în Transilvania⁴. Din anul 1693 datează *Evanghelia greco-română*⁵ tipărită în București, avându-l editor/comanditar pe Constantin Brâncoveanu, traducător pe Atanasie Moldoveanu, prefațator pe Șerban Dvorilog (Greceanu) și tipograf pe Antim Ivireanul. Este o ediție bilingvă cu text redactat în limba greacă și română, cu caractere grecești și chirilice (inv. 7278). Din tipografia de la Snagov se păstrează în colecția noastră *Evanghelia*, în trei exemplare, apărută în anul 1697⁶ (inv. 807, 1580 și 7277).

În fondul de carte veche aflat în depozitul de conservare al Mănăstirii Bistrița întâlnim numeroase însemnări de donație din partea unor domnitori. Dintre cărțile apărute sub patronajul lui Șerban Cantacuzino, pe o *Evangheliie* tipărită la București în anul 1682, egumenul Partenie relatează: „Carte care [...]

¹ Cartoian 1980, p. 164.

² Editor/comanditar și prefațator a fost voievodul Șerban Cantacuzino, tipograf fiind Chiriac, în timpul cărmuirii Mitropolitului Teodosie. Indicăm numărul de inventar de la depozitul de carte din mănăstire (inv. 228 și altele); BRV I, nr. 74, p. 246.

³ BRV I, nr. 76, p. 258.

⁴ Mârza 1986, p. 293-297.

⁵ BRV I, nr. 95, p. 328.

⁶ Editor/comanditar a fost Theodosie Mitropolitul, iar tipograf Antim Ivireanu Ieromonah; BRV I, nr. 103, p. 343.

datului la sfânta și dumnezeasca mănăstire [...] iubitoriul de Dumnezeu și părintelui sfinte case dumnealui Jupan Constandin Brâncoveanul vel spătar ca să fie dumisale și părinților dumnealui în veac pomeană, fiind Igumen smeritul Partenie ieromonah” (inv. 941). Analog, într-un *Apostol* tipărit în anul următor, 1683, la București, întâlnim însemnarea asemănătoare: „Preaînaltul și iubitorul de Dumnezeu și sfinte casă [cumpărătoriul] dumnealui jupan Constantin Brâncoveanul, ca să fie dumnealui și părinților dumnealui în veci pomeană și fiilor, igumen, smeritul Partenie monah” (inv. 229). Așadar, ofranda boierului este hărăzită pentru odihna sufletului său și a părinților săi în viața cea veșnică „pomeană”. Aceste donații arată preocuparea unor domnitori credincioși pentru păstrarea și transmiterea credinței strămoșești generațiilor viitoare, dar și o preocupare pentru soarta sufletelor lor după moarte.

Un alt exemplar al *Apostolului*, tipărit în același an, 1683, la București, demonstrează o altă donație domnească: „Acest sfânt Apostol iaste dat de pomană de prealuminatul domn Io Șerban Basarab voievod în mâna popei [...]” (inv. 826). Pe lângă însemnarea *Apostolului*, de la domnitorul Șerban Cantacuzino provin și alte însemnări aproape identice ale voievodului realizate în primele file ale *Evangheliei* tipărite la București în anul 1682. Cea dintâi se prezintă sub forma: „Această sfântă Evanghelie au dat Măriia Sa Șerban de pomeană la Dobriceni, să fie bisericii [...]” (inv. 893, f. 3^v).

Totodată, donațiile în spațiul românesc au și un caracter colectiv. Membrii unei comunități participă la achiziția unei cărți, fiecare cu posibilitățile pe care le are. O însemnare pitorească am identificat într-un alt *Apostol*, tipărit la București în anul 1683: „Acest Apostol iaste al bisericii Golești și s-au cumpărat de toți goleștii” (inv. 3184).

Dintre donațiile domnești, mai putem aminti o *Evanghelie* tipărită la Snagov în anul 1697, cu această însemnare: „Această sfântă și dumnezească Evanghelie (ruptă fila) robul lui Dumnezeu Basarab voievod și s-au dat la sfânta mănăstire [...] Zătrenul”; mai târziu, în secolul al XIX-lea, chiriarhul eparhiei menționează: „s-a rânduit acestei biserici de noi la anul 1885 Septembrie 9 † episcop Iosif Râmnicu” (inv. 1580). În general, persoanele din clerul bisericesc, episcopii sau mitropoliții, ofereau în dar cărțile de cult cu ocazia hirotonirii preoților, diaconilor sau la înnoirea sau fondarea unei biserici parohiale sau a unei mănăstiri.

Cărțile tipărite sub patronajul domnitorului Țării Românești, Șerban Cantacuzino, și cu cheltuiala acestuia, *Evanghelia* – apărută în anul 1682 – și *Apostolul*, apărut în anul 1683, au constituit liantul cultural dintre Țara Românească și Transilvania. Prin intermedierea mitropolitului Bălgradului, Sava Veștemeanul (1684-1685), în bisericile din Transilvania ajung seturi întregi de

Evangelii și *Apostole* donate de domnitorul Șerban Cantacuzino⁷. *Evangelia* imprimată în oficina tipografică a Mitropoliei din București, în anul 1682, din timpul păstoririi mitropolitului Teodosie, a fost dăruită bisericilor din cuprinsul Țării Românești și unor biserici din Transilvania: „o damu aciasta daru pre la toate beserecele țării noastre, întru folosulu creștinescului norodu”⁸. Pe lângă aceste cărți, Nicolae Iorga identifica o altă *Evangelie*, tipărită în anul 1682, ce are ferecătură metalică, pe versoul căreia conține următorul fragment: „Această svântă și a lui Dumnezeu *Evangelie* iaste ferecată de robulu lui Dumnezeu Constandinu Brâncoveanulu Velu Spătariu, și o au închinat svintii Mănăstiri Bistrița, întru a sa veacinică pomenire; văleatu 7191 [1682-3]”⁹. Grija avută de viitorul domnitor pentru ocrotirea unei *Evangelii* se încadrează în obiceiul general de împodobire a acelor cărți de altar cu ilustrații deosebite și cu coperti de lemn îmbrăcate în stofe, ferecate, cu pietre scumpe, ele fiind cărți de altar¹⁰. Pe lângă cele două cărți, *Apostol* și *Evangelie*, în timpul domnilor Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu, a apărut, în anul 1688 la București prima ediție a *Bibliei* în limba română, de care, din păcate, colecțiile noastre nu beneficiază.

Cărțile de cult tipărite în timpul domnitorului Constantin Brâncoveanu și Șerban Cantacuzino erau dăruite creștinilor de pretutindeni, socotindu-se ca o faptă de milostenie, pentru folosul sufletesc, nicidecum pentru a se crea prilejul vreunui negoț profitabil. În secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, cartea bisericească era un instrument al edificării spirituale, beneficiind de o mare considerație și stimă prin delectarea pe care o produce, astfel încât ea devine un dar prețios oferit colaboratorilor sau oaspeților de seamă, cărțile fiind achiziționate cu mare greutate¹¹.

Ne-a atras atenția o problemă destul de des întâlnită. În trecut, legătorii de cărți, atunci când relegau cărțile, foloseau drept file pentru forțat fragmente din alte cărți, mult mai vechi, cu valoare documentară deosebită. Printre ele se află o *Evangelie* tipărită la București în anul 1682 (inv. 228), care are drept filă de

⁷ Mârza 2008, p. 163.

⁸ BRV I, p. 250.

⁹ Iorga 1905, p. 199.

¹⁰ Una dintre Evangheliile românești de o frumusețe deosebită a fost donată Sfântului Mormânt, fiind un manuscris cu o inscripție în limba greacă: „ruga preaevlaviosului Domn Io Matei Basarab Voevod al Moldovlahiei Daciei și a preaevlavioasei Doamne Elina”. „[...] Ioan Matei Basarab Voevod, care s-a ridicat Domn și stăpânitor de către tot norodul clericilor și laicilor, de către arhonții și strategii Ungrovlahiei și patriei sale în 1632, iar Sfânta *Evangelie* s-a fost scris prin cheltueala sa la 1642-1643”, iar sub portret sunt scrise cuvintele: „s-a scris de mâna lui Anthim monahul” (probabil ieromonahul de Ianina). În prezent manuscrisul face parte din colecția Bibliotecii Naționale din Paris. Vezi la: Beza 1934, p. 560; Brătulescu 1939, p. 96; Popescu 1981, planșa 131.

¹¹ Mazilu 2001, p. 276.

forțat două file cu manuscrise slavone, alături de o altă filă tipărită, probabil din secolul al XVI-lea. Un alt exemplu îl constituie un *Minei* tipărit la Râmnic, în anul 1778, care are drept file de forțat două fascicule dintr-o *Evanghelie* tipărită la Lwov, în anul 1638¹².

Mănăstirea Bistrița este deținătoarea unui vast fond de carte românească veche completat de tradiționale titluri de cărți religioase: *Evanghelii*, *Apostole*, *Cazanii*, *Antologhioane*, *Psaltiri*, *Penticostare*, *Mineie*, *Trioduri*, *Liturghiere*, *Molitvenice*, *Aghiasmatare*, *Panihide*, cărți de muzică psaltică etc., preluate din fondul bisericilor parohiale din arealul vâlcean. Acestea au fost mereu la dispoziția clerului bisericesc, precum și al personalului laic dornic de a-și dezvolta și lărgi orizontul cultural, dar și altor cititori care își formau astfel deprinderea de a citi. Carte și societate este în acest context un concept plauzibil, dovada fiind înseși cărțile cu completările manuscrise ale cititorilor – utilizatori, pe care le găsim astăzi pe paginile lor. Ele reprezintă nivelul educațional al societății în care au apărut și în care s-au utilizat. Pe lângă textele propriu-zise, prefețele cărților realizate de unii dintre domnitori, mitropoliți sau episcopi erudiți pot fi considerate manuale de școală accesibile preoților parohiali de rând sau cititorilor mai puțin învățați. O analiză a prefețelor cărților de cult dintre secolele al XVI-lea și al XVIII-lea arată un interes al domnitorilor epocii pentru carte în general și pentru cartea bisericească în special. Se constată aceasta în cazul tipăriturilor provenite din tipografia de la București, în prefețele semnate de domnul Șerban Cantacuzino. Este cazul *Evangheliei* și al *Apostolului*, ambele ieșite de sub tiparul bucureștean în anii 1682 și 1683. Dacă luăm în considerare pregătirea intelectuală a domnitorului și rolul său de *mecena*, ni se pare absolut normală onoarea ce i se face atunci când i se solicită prefațarea unor cărți de slujbe bisericești de o atât de mare importanță. Nu trebuie să pierdem din vedere faptul că însuși domnitorul este comanditarul acestor tipărituri și că Șerban Cantacuzino este un susținător al răspândirii cărților din tipografiile muntene atât pe teritoriul țării sale, cât și pe teritoriul celorlalte provincii românești, în special în Transilvania.

Fondul de carte al Centrului de conservare de la Mănăstirea Bistrița este constituit din cărți de cult folosite în cadrul serviciului divin bisericesc sau utilizate în strana acestora, iar multe dintre acestea reprezintă donații din partea domnitorilor și înaltelor fețe bisericești pentru Mănăstirea Bistrița și pentru bisericile parohiale ale Eparhiei Râmnicului. Putem afirma că înalți demnitari, mitropoliți, episcopi, dar și unii preoți au fost cei care au patronat tipărirea cărților românești, dar, de multe ori, ei au fost și editori, care au finanțat apariția cărților într-o formulă de comanditar. Cartea românească tipărită se bucura de o largă răspândire, imprimându-se într-un număr ridicat de exemplare, cu

¹² Pentru identificarea fragmentului îi mulțumim domnului dr. Florin Bogdan.

cheltuiala mitropoliților și a episcopilor, în tiraje de aproximativ 500 de exemplare, iar cele mai uzuale, în maximum 1000 de bucăți. Același tip de carte se tipărea în același an în mai multe centre tipografice „cu blagoslovenia și cheltueala” mitropolitului sau a episcopului în eparhia căruia funcționa atelierul tipografic, astfel încât tipografiile bisericești ajung la o concurență între ele. Tipăriturile românești de la București, Râmnic, Iași erau difuzate atât în Țara Românească și Moldova, cât și în întreaga Transilvanie, până în ținuturile Maramureșului și Crișanei. Mănăstirea noastră fiind în apropiere de aceste drumuri comerciale demonstrează faptul că în fondul de carte veche există numeroase tipărituri deschise studiului, cercetării și valorificării acestora.

Cartea reprezintă manifestarea de conștiință și vitalitate a unui popor. Tiparul i-a dat valențe necunoscute anterior, transformând-o într-un mijloc de comunicare largă a ideilor, în factor activ al progresului. Cartea bisericească a constituit un izvor de limbă românească, de doctrină religioasă ortodoxă, iar achiziționarea ei era dificilă din punct de vedere financiar. Circulația cărților, foarte intensă între episcopii și mănăstiri, este constantă și rapidă în întreg teritoriul românesc. Ea rămâne în continuare un izvor de primă importanță pentru studierea evoluției cultului și mai ales pentru studierea evoluției limbii, parte integrantă a istoriei poporului român.

List of illustrations

- Fig. 1 and 2** – Gospel printed in Bucharest, 1682, front and back cover
- Fig. 3** – Detail of the decoration of the spine of the Gospel printed in Bucharest, 1682
- Fig. 4** – Decorative paper with the role of a endpaper for the Gospel printed in Bucharest, 1682
- Fig. 5** – Illustration preceded by annotation
- Fig. 6** – Typographic ornaments
- Fig. 7** – Title page, Gospel printed in Bucharest, 1682
- Fig. 8** – Gospel printed in Bucharest, 1682; title page back
- Fig. 9** – Leaves glued on the first cover inside above the endpaper made up of the print and old manuscripts
- Fig. 10** – Detail of the Gospel annotation printed in Bucharest, 1682
- Fig. 11** – Title page *Apostolos* printed in Bucharest, 1683
- Fig. 12** – *Apostolos* printed in Bucharest, 1683; title page back
- Fig. 13** – *Apostolos* printed in Bucharest, 1683; manuscript pages

Fig. 1, 2 – *Evangelie* tipărită la București, 1682, copertă față și spate

Fig. 3 – Detaliu al decorului cotorului *Evangeliei* tipărite la București, 1682

Fig. 4 – Hârtie decorativă cu rol de forzaț al *Evangeliei* tipărite la București, 1682

Fig. 5 – Ilustrație precedată de însemnare

Fig. 6 – Ornamente tipografice

Fig. 7 – Pagina de titlu; *Evanghelie* tipărită la București, 1682

Fig. 8 – *Evanghelie* tipărită la București, 1682; verso-ul paginii de titlu

Fig. 9 – File lipite pe prima copertă în interior, deasupra filei de forțat, provenind din tipăritură și manuscrise vechi

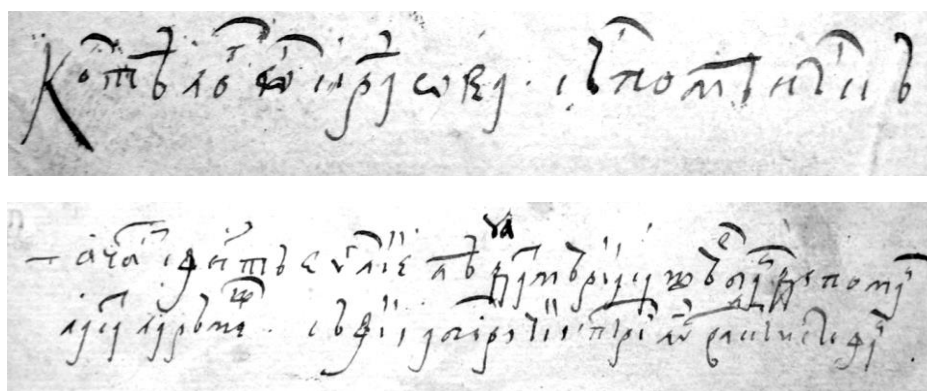

Fig. 10 – Detaliu însemnare pe *Evanghelia* tipărită la București, 1682

Fig. 11 – Pagină de titlu; Apostol tipărit la București, 1683

Fig. 12 – Apostol tipărit la București, 1683; verso-ul paginii de titlu

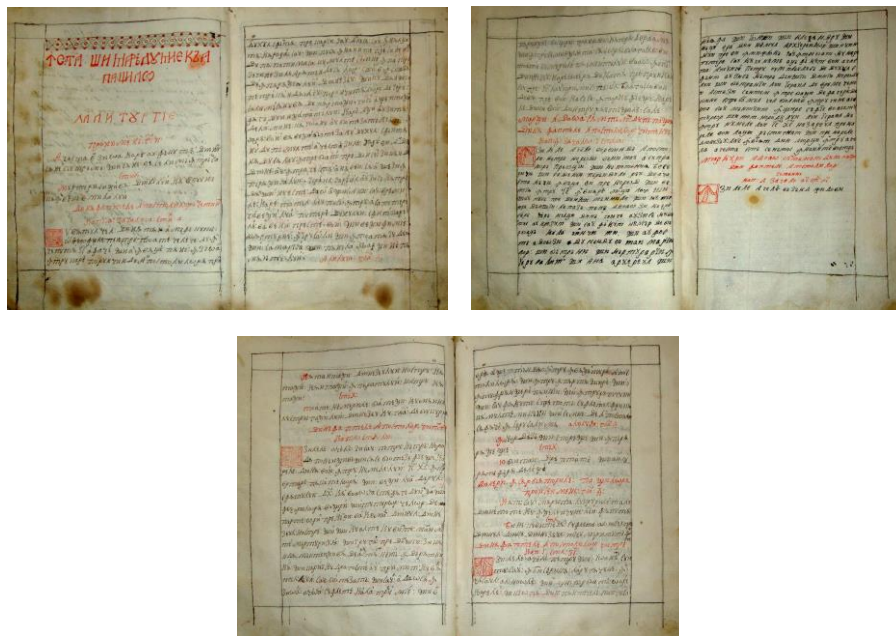

Fig. 13 – *Apostol* tipărit la București, 1683; pagini manuscrise

Abrevieri bibliografice

- Beza 1934 – Marcu Beza, „Nuoi urme românești la Mănăstirea Sinai și la Ierusalim”, în *Boabe de grâu*, 9, 1934, p. 552-565
- Brătulescu 1939 – Victor Brătulescu, *Miniaturi și manuscrise din museul de artă religioasă*, București, 1939
- BRV I – Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche 1508-1830*, vol. I, București, 1903
- Cartoian 1980 – Nicolae Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, București, 1980
- Iorga 1905 – Nicolae Iorga, *Inscripții din bisericile României*, București, 1905
- Mazilu 2001 – Dan Horia Mazilu, *O istorie a blestemului*, București, 2001
- Mârza 1986 – Eva Mârza, „Donații de cărți Șerban Cantacuzino pentru Transilvania”, în *Biblioteca și cercetarea*, X, 1986, p. 293-297
- Mârza 2008 – Eva Mârza, *Explorări bibliologice*, Sibiu, 2008
- Popescu 1981 – Gheorghe Popescu-Vâlcea, *Miniatura românească*, București, 1981